

XVIII асрда Тошкентда огир сиёсий ва ижтимоии-иктисодий вазият юзага келди. Чунончи 1723 йилда Тошкентни калмок кўчманчилари эгаллаб, козок хони Жўлбарсни ўз вассали сифатида шаҳар бошлиги этиб тайинлади. Бу вақтда Челек, Хондайлик, Хўжакент, Заркент, Паркент, Намданак, Корамурт, Сайрам, Чимкент ва шу атрофдаги бошқа жойлар Тошкент вилояти таркибига кирарди. Калмок боскинчилари белгиланган солиқларни ва буюмларни олиб турганлар. Бу ишга Жўлбарсхон мутассадилиқ қилиб борган. Айрим маълумотларга кўра, солиқлар миқдори 40 минг тилла ҳисобланиб, бундан ташқари турли газламалар, ғиламлар, олтин, қумуш, қурол-яроғ ва бошқа қимматли нарсалар олинган. Калмоқлар зулми ҳалқни шу қадар азобга солганки, 1739 йилда тошкентликлар Жўлбарсни ўддирдилар. Аммо унинг ўрнига козок хони Тўлабий кўтарилди ва зулм 1758 йилгача, яъни Хитой томонидан калмоқлар (жунгорлар) қириб ташлангунга қадар давом этди. Нихоят, 1784 йилда Юнусхўжа ҳокимиятни қўлга олиб, мустақил Тошкент давлатини барпо этишга муваффақ бўлди.

Юнусхўжа шаҳардаги ўзаро қурашларни бартараф қилиб, Шайхховандтоҳур, Бешёғоч, Себзор ва Кўкча даҳаларини ўз қўли остига бирлаштирган. У ҳокимият тепасига келганда, Тошкент аҳоли нихоятда огир эди. Бунинг гувоҳи бўлган рус тоғ инж-нерлари А. С. Безносиков ва Т. С. Бурнашев ўз қайдномаларида шундай баён этганлар: «Вайронага айланмирилган қўп ёдгорликлар шаҳар бирвақтлар анча обод, бой ва катта қучга эга бўлганидан гувоҳлик беради. Шаҳар ички ва ташқи урушлар туфайли ҳонавайрон бўлган. Хатто у урушларнинг аянчли оқибатлари сабаб бир неча бор ҳалокат ёқасига келиб қолган. Юнусхўжанинг тахтга ўтириши арафасида ўз тарафдорларига, қалъаси ва қуролига эга бўлган икки гуруҳ ўзаро урушаётган эди. Дехқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик издан чиқиб, одамлар ўзларининг севимли ҳунарлари билан шугулланиш ўрнига қўлида қурол билан доимо ҳавотирликда яшашга мажбур эдилар. Ўзаро урушлардан тинка-мадори қуриган халқ Юнусхўжа тарафига ўтиб, ўзаро парокандаликка барҳам берди. Аммо ҳонавайронликка, йўқчиликка мубтало бўлган шаҳарни оёққа тургазиш учун халқ ҳамда Юнусхўжадан ҳийла машаққатли меҳнат ва гайрат қўрсатишни такоза этарди».

Янги сардор ҳокимиятни қўлга олгани ҳамоно шаҳар муДофаасини мустаҳкамлаш ва қўшин жанговарлигини оширишга қаратилган чораларни изчил амалга ошира бор-ди. У анча харобага айланган шаҳар деворларини ҳашар йўли билан тузаттирди, мустаҳкамлади. 1800 йилги маълумотга кўра, девор қуйи қисмининг қалинлиги 1,8 метр, устки қисми 0,9 метр атрофида бўлиб, айланма узунлиги 18 қақиримдан ортиқ эди. Девор қаландлиги эса, 7,9 метр қеларди.

Юнусхўжа 6000 қишидан иборат қўшин тузиб, аскарларни қилта қилтиқ, қилич, найза,

калкон ва тўплар билан курулланганди. Бу кўшин «кора-козон» деб аталиб, унда асосан турли шаҳарлардан келган мусофир кишилар ва асирлар хизмат килган. Улар Юнусхўжа ва бошқа ҳукумат амалдорлари ўртасида тақсимланган бўлиб, тинчлик пайтларида ўз ерлари ҳамда уйларида дехкончилик, хунармандчилик килиб, ўз хўжайинларидан ҳақ олмай ишлаганлар. Шунинг учун бўш вақтларида бошқа жойларда ишлаб, тирикчилик ўтказганлар. Тошкентнинг янги ҳокими уруш вақтларида ўтрок ва кўчманчи аҳолидан 50—60 минг аскар йиғиш имконига эга бўлган. Кўшин турли рангдаги байроқлар, ногора, қарнай ва сурнайлар билан таъминланган. Уруш боришига қараб, ҳар бир хонадондан бир-икки киши кўшинга жалб этилган.

Ҳарбий аслаҳалар тайёрлаш ҳам анча ўсди. «Порохни,— дейилади инженерлар қайдномасида,— тошкентликларнинг ўзлари ишлаб чиқаради. Кўргошин Туркистондан келтириб Тошкентда эритилади. Лекин унинг миқдори оз». Юнусхўжа давлатни бошқаришни ҳам бирмунча тартибга солиб, яққоҳимлик тарзида иш юритган. Бу борада шундай дейилган: «Тошкент ҳукмдори (Юнусхўжа) ўз фуқаролари устидан чексиз ҳокимиятга эга. Аммо у ўз атрофидаги энг яхши амалдорлар билан маслаҳатлашган ҳолда ҳокимиятни бошқаради. Бу кенгашда Юнусхўжага энг содиқ ва ишончли хўжалар қатнашади. Шаҳарни Бош хўжа мансабидаги амалдор бошқариб, у тартиб-интизом ва ободончиликка доир масалалар билан шугулланади. Бош хўжа айбдорларни жазолаш ҳуқуқига эга. Аммо қимқи унинг ҳукмидан норози бўлса бевосита Юнусхўжага мурожаат қила олади. Бош хўжа аҳолига Юнусхўжанинг кўрсатмаси асосида солиқлар солади. У ҳукмдор йўқлигида вилоятни бошқариш ҳуқуқига эгадир». Ҳукумат амалдорларидан бирортасига маош берилмаган. Бош хўжа давлатда Юнусхўжадан кейин иккинчи шахс ҳисобланган. Ундан кейинги маъмурий поғоналарни мингбоши, юзбоши, ўнбоши ва оксоқоллик мартабасига эришган одамлар эгаллаганлар. Улар ўз ишлари ҳақида бевосита Юнусхўжага ҳисобот бериб турганлар. Бош хўжа қўл остидаги оксоқоллар солиқларни тўплаш ва ҳазинага топшириш билан шугулланганлар. Белгиланган тартибга қўра, ҳар бир жондан бир ойда даромадига қараб 5 тангадан 10 тангача, ердан олинган хосилнинг қирқдан бир қисми олинган. Қорақозонлар солиқлардан озод қилинган. Бу ўринда, уларнинг кўшин ва амалдорларнинг ерларида хизмат қилиши инобатга олинган. Юнусхўжа даврида ўтмиш харобалари қолдиқлари тамомила тугатилмаган бўлса-да, лекин ҳаёт илгариги вақтларга нисбатан анча яхшиланди. Шаҳарда дехкончилик, чорвачилик, хунармандчилик ва савдо-сотиқ изга тушди. Юнусхўжа ички ва ташқи савдонинг ўсишига эътибор берди. Натижада Тошкент, Қўқон, Бухоро, Хўжанд, Чимкент, Туркистон, Самарқанд ва қўхна Турон заминнинг бошқа жойлари билан изчил суратда савдо олиб борди. Шунингдек, у Хиндистон, Хитой, Қашқар, Тибет, Россия ва бошқа хорижий мамлакатлар билан тижорий ишларни йўлга қўйди. Юнусхўжа ўз давлатини тобора қучайтириш ҳамда мустаҳкамлаш мақсадида ташқи сиёсатни фаол юргизди. У аввало, Чимкент, Туркистон ва шу атрофидаги ерларни қайтадан Тошкент давлатига қўшиб олмақни дилига тугиб қўйди. Чунки бу жойлар шаҳарнинг чет эллар билан алоқасида муҳим ўрин тутарди. Буни яхши англаган Юнусхўжа 1794 йилда Чимкент ва Сайрамни, 1799 йилда эса Туркистон шаҳрини босиб олди. 1800 йилда Юнусхўжа Чирчиқ дарёсининг чап қирғоғини ва Қурама мавзеини қўлга киритди. Шунингдек, Паркент, Намданок, Аданак, Тўйтепа, Қорауча, Охангарон дарёси қирғоғидаги Матин ва Қаҳронқалъа, Чордора, Ниёзбек, Дўрманча ва Турбат сингари жойлар мустақил Тошкент давлати таркибига қирган эди. 1800 йилги маълумотларга қараганда, Тошкент шаҳрида 80 мингга яқин киши яшаган. Юнусхўжа шу тариқа

Тошкентни тиклашга эришган. Бу вақтга келиб, тошкентликларнинг савдо-хунармандчилик фаолияти шу даражада жонланиб кетдики, улар Козогистон ва Гарбий Сибирь бозорларида етакчи ўринни эгалладилар. Тошкентлик бозиргонлар Петропавловск, Усть-Каменогорск ва Сибирнинг бошқа ерларида ҳам фаолият юритганлар. Ўша вақтларда Сибирь ва Россиянинг бошқа чекка ўлкаларида рус савдогарларининг ўрни билинмас эди. Улар карвонлари йўлларда карокчилар томонидан таланишини ҳисобга олиб, Туркистон ва Кашкарга камдан-кам келардилар. Шунинг учун рус ҳукумати бу юртларда савдони олиб боришда, асосан, тошкентлик тижоратчилардан воситачи сифатида фойдаланди. Улар бунга эришмак учун ўзбекларга имтиёзлар берди ва уларни Сибирга доимий яшашлари учун шароит яратиб берди. Натижада, Сибирда тошкентликларнинг катор маҳаллалари юзага келди. Юнусхўжа Россияда тоғ саноати яхши ривожланганини билиб, рус ҳукумати ёрдамида Тошкентда табиий бойликлардан фойдаланишга каттик киришди. Бундан кутилган мақсад кўшинни замонавий курол-аслаҳа билан таъминлаш, давлат газнасини моддий жихатдан мустаҳкамлаш эди. Юнусхўжа 1794 йили савдо карвони оркали Сибирь йўналиши маҳаллий ҳокимиятига махсус хат юбориб, ўзаро савдо алоқаларини кучайтириш ва тоғ конлари бўйича мутахассисларини Тошкентга юборилишини сўраган. Жумладан, мазкур хатда шундай дейилган: «Айни замонда биз томондан козокларнинг Катта жуз ва Тошкент вилояти бўйсундирилди. Эндиликда улар бир бош ва бир тан бўлиб, дўстларимизнинг дўсти, душманларимизнинг душмани бўлиб қолдилар. Биз ҳозирги қулай вазиятдан фойдаланиб, карвонбоши Мухаммадхўжа ва Азизхўжа оркали муҳрланган хатимизни юбормок-дамиз. Ўз навбатида сизлар ҳам ўз савдогарларингизни Тошкентга юборинглар». Тош-кентлик вакиллар Омскка келиб, рус маъмуриятига Юнусхўжанинг оғзаки сўровини маълум қилдилар. Бунда Тошкент атрофида олтин қони топилгани ва тоғ қони бўйича мутахассислар юборилиши баён этилган. Рус ҳукумати Юнусхўжанинг хатига ижобий жавоб ёзишни Сибирь йўналиши бошлиғи генерал-майор Штардмандга топширади. Шундан кейин Штардманд А. С. Безносиков ва тоғ қони бўйича инженер Т. С. Бурна-шевдан иборат элчиларни Тошкентга юборишга қарор қилади. Рус элчилари Омскдан Транцк қалъасига келадилар. Бу ерда уларга 80 туядан иборат бўлган татар савдогарларининг карвони қўшилади. Карвон 1795 йилнинг 25 январиди Бухорога етиб келади. Чунки уларга Тошкентга Бухоро оркали бориш буюрилган эди. Бухоро амирининг кўрсатмасига биноан рус элчилари билан дастлабки суҳбатни тўпчибоши ва ясовуллар олиб борган. Рус элчилари ўзларининг генерал-поручик Штардманд томонидан Бухоро амири Шохмуродхонга, Тошкент ҳокими Юнусхўжага, Хўжанд беки Худоёрбекка ва Туркистон шаҳри атрофидаги козок султони Бўкайга хат билан жўнатилганини маълум қилади. Шундан сўнг амир саройида рус элчиларига нисбатан муносабат оғирлашди. Чунки хонлиқнинг ҳукмрон доиралари Сибирь йўналиши бошлиғи номидан Бухоро хонлигига элчи ва хат юборилишини менсимаслик, дёб тушунади. Одатда, рус элчилари рус императори номидан махсус ёрлик билан келар эди. Рус элчиларининг сўровига қарамай уларни амир қабул қилмайди. Уларни қушбеги қабул қилиб, суҳбатда генерал Штардманднинг Бухоро амирига хат ёзиши номуносиб экани, аммо унинг бу иши кечирилганини маълум қилади ва рус элчиларини Тошкентга ўтказмасликка қарор қилинганини айтади. Негаки, гўё бу олис йўлда рус элчилари ҳаёти хавф остида қолиши баҳона этиб кўрсатилади. Тошкент ҳукмдорӣ Юнусхўжа савдогарлар оркали Бухорога рус элчилари келганини ва улар Тошкентга қўйиб юборилмаётганидан хабар топади. У махсус одамдан хат жўнатиб, рус элчиларининг

ўтказиб юбори-лишини сўрайди. Аммо элчиларга рухсат берилмайди ва улар Оренбург оркали кайтиб кетишга мажбур бўлади.

Сибирь генерал-губернатори Штардманд 1796 йилда иккинчи маротаба Тошкентга рус элчилари этиб Д. Телятников билан Безносовыхни тайинлайди. Улар билан Юнусхўжа номига хат ҳамда совгалар бериб юборади. Элчиларнинг зиммасига Тошкентда тоғ жинсларини текшириш ва конлар тўпилган тақдирда уларнинг иқтисодий аҳамияти ҳақида маълумотлар тўплаш вазифаси юклатилади. Элчилар Ўрта жуз козок ерлари бўйлаб, Тошкентга 1796 йилнинг 27 августида етиб келадилар, Улар иззат-хурмат билан қарши олинади. Афсуски, элчиларнинг Тошкентдаги фаолияти хусусидаги маълумотлар жуда қариб. Шу нарса аниқки, улар Тошкент атрофидаги тоғларда олтин ва қумш топилмаганлиги, лекин темир жинслари борлиги, аммо у техниканинг йўқлиги туфайли ишга солинмаётганини қайд «этишган. Рус элчилари 1797 йилнинг 1 июнида Юнусхўжанинг Муллажон Охун ва мингбоши Аширмат Ботир сингари элчилари билан бирга ўз ватанига йўл оладилар. Тошкентлик элчилар Омскда ўзларининг Петербургга бориши ва шахсан рус императори билан учрашини маълум қилади. Штардманд рус ҳукуматидан бунга рухсат олгач, Тошкент элчилари Омскдан йўлга чиқиб, Екатеринбург, Пермь, Козон, Москва оркали Петербургга боришади ва Юнусхўжанинг император номига ёзилган мактубини тақдим этадилар.

Мактубда Юнусхўжа рус элчилари Тошкентда ўз вазифасини бажаргани ва ўзининг жавоб элчиларини юборганини маълум қилиб, императордан тоғ конлари бўйича билимдон мутахассислар юборишни илтимос этади: «Менга тобе ерлардан топилган бешта конни текшириш учун металлургияни яхши биладиган иккита мутахассис юбори-шингизни Сиз подшоҳ хазратларидан сўрайман»,

Афтидан Юнусхўжа рус элчиларининг яхши мутахассис эмасликларини билган. Чунки, у ўз мактубида рус императоридан «металлургияни яхши биладиган кишилардан» юборишни сўраган. Ҳақиқатан Телятников металлургия бўйича катта мутахассис эмас эди. Буни генерал-лейтенант Штардманднинг рус ҳукуматига ёзган рапортда Телятниковни «металлургиядан оз-моз хабардор» дейиши ҳам исботлайди.

Тошкентлик элчилар Юнусхўжа топширигига мувофиқ рус ҳукумати вакиллари билан савдога оид масалаларни ҳам муҳокама қилишади. Шунингдек, ҳар икки давлат ўртасида дўстона муносабатларни ўрнатиш ҳақида фикр алмашинади. Сухбатда сиёсий масалалар ҳам қўриб чиқилади. Чунончи, Тошкентга башарти, Хитой давлати ҳужум қилгудек бўлса, рус ҳукуматидан ёрдам бериш сўралган. Маълумки, XVIII асрнинг ўрталарида Хитойда ҳукмронлик қиладиган Цинь династияси Шарқий Туркистонда ўз ҳокимиятини ўрнатиб, Ўрта Осиёга катта ҳавф тугдирган эди. Бу вақтда Цинь династиясининг тажовузи ва қувғини туфайли қўпгина қашқарликлар Фарғона водийсида ва Тошкентда муҳожирлар сифатида яшаб, ўз ватанларини озод қилиш учун ҳаракат қилганлар. Улар ёрдам сўраб, ҳокимият раҳбарларига ва халққа мурожаат қилмоқда эди-лар. Афтидан, Юнусхўжа бу ҳолатни ҳисобга олган ҳолда Хитойга қарши қўрашда рус ҳукуматидан ёрдам сўраган. Музокараларнинг қандай натижа берганлиги канцлер А. А. Безбородканинг генерал-лейтенант Штардмандга ёзган хатида баён этилган. Рус императорининг кўрсатма-сига мувофиқ Тошкент ҳокими Юнусхўжа билан алоқани ўрнатиш вазифаси генерал-лейтенант Штардманд зиммасига юклатилади. Хатда Петербургдан ўз ватанига қайтиб келадиган тошкентлик элчиларга Омскка бррғач, дам берилиши, сўнгра улар хурмат билан қўзатиб қўйилиши Штардмандга топширилади. Шунингдек, бу амалдор Сибирь-дан Тошкентга тоғ конлари бўйича мутахассислар юбориши — Юнусхўжанинг

илтимосини адо этиши керак эди. Ўша хатда рус элчиларининг Тошкент хакида маълумотлар тўплаши лозимлиги ҳам қайд қилинган: «Элчилар ўз сафарлари чоғида у ернинг шароити, отлик ва пиёда йўловчиларни озик-овкат билан таъминлаш ҳамда манзилгоҳ куришга имкон бериш-бермаслигини, айти дамада у ёкка канча одам юбориш мумкинлигини билсинлар. Шунингдек, Тошкентда бўлган вақтларида, у ердаги конларни текширсинлар, конларнинг фрейдали казилмаларга бой ёки камбағаллигини аниқласинлар, ўлар имкони борица у ернинг шарт-шароитини, жойланишини, у ерга борилган тақдирда, канча одам жойлаштириш мумкинлигини ва одамларни озик-овкат билан таъминлаш имкониятини синчиклаб текширсинлар». Кўриниб турибдики, рус ҳукумати Юнусхўжа давлатига Хитой тажрвуз бошласа, мададга борган рус кўшинларининг таъминоти ва жойлаштириш масаласини олдиндан хал қилиб қўймоқчи бўлган, лекин бу мақсад Юнусхўжага очик изхор қилинмаган. Хатда Хитойнинг ҳеч вақт Тошкентга ҳужум қилмаслиги, бордию ҳужум қилиб қолса, рус ҳукуматининг ўртага тушиши, тегишли чора-лар қўриши бўйича Юнусхўжани хабардор қилиб қўйиш генерал-лейтенант Штардмандга топширилган.

«Жаноби олийлари,—дейидган ўша хатда.— Сиз ўз томонингиздан уни (Юнусхўжани) хотиржам қилинг. Хитойнинг ҳеч қачон ҳужум қилмаслигига ишонтинг, башарти ҳужум бўлиб қолган тақдирда (буни амалда ҳеч қуттиш мумкин эмас), бйзнинг хазрати олийларимиз Бутунроссия империяси ва Хитой давлати ўртасида мавжуд дўст-лик ва бирдамликдан фойдаланиб, ўртага тушишини ва ўз томонидан чоралар қўришини билдиринг».

Демак, рус ҳукумати Юнусхўжанинг ҳарбий ёрдам тўғрисидаги илтимосига жуда эҳтиёткорлик билан жавоб берган ва Хитой билан алоқасини бузиб қўймасликка тиришган.

Канцлер Безбородка ўзбек элчиларига рус императорининг тошкентлик савдо-гарларга Ойбирда бемалол ва эркин савдо қилишига ижозат берганини гапириб, рус савдогарларига ҳам Тошкентда шундай имкониятлар берилишини сўрагай. Элчиларимизга рус императорининг ва канцлер Безбородканинг Юнусхўжа номига ёзган хатла-ри ҳамда турли совгалари топширилади. Хусусан, Юнусхўжанинг рус императорига юборган 45 тўп ипак газламаси ва ўн жуфт қимматбаҳо мўйнаси эвазига ҳар бири 20 газ келадиган 2 тўп парча, 12 газ қўқ мовут ва тилла занжирли тилла соат, Муллажон Охун ва Аширмат Ботирнинг ҳар бирига 12 газдан парча ва 6 газдан қўқ мовут инъом этилган. Элчи Муллажон Охун рус императорига шахсан ўз номидан қалам ва 3 та қоплон териси сарупо қилади, ўз навбатида император унга тилла соат ва тилла узук ҳадя этган. Булардан ташқари, ҳар икки элчига 1000 сўмдан пул, хизматкорларига эса турли совга ва пул мукофотлари берилган. Телятников ва Безносиков хизмати ҳам инобатга олиниб, уларнинг унвони қўтарилган ҳамда пул мукофоти билан тақдирланган. Рус императорининг кўрсатмасига биноан генерал-лейтенант Штардманд 1800 йилда икки тоғ инжениери — М. Поспелов ва Т. Бурнашевни элчи сифатида Тошкентга юборади. Улар Тошкент-да ҳурмат-иззат билан қарши олиниб, Юнусхўжа томонидан қабул қилинади. Сухбат чоғида уларга тоғ жинсларининг намуналари кўрсатилган. Улар буларни текшириб, қуйидагича ҳулосага келадилар: тоғ жинсларининг бири олтингугурт ва бошқа минерал моддалар аралашмасидан иборат бўлиб, унинг бир пудидан икки қадок мис олинар экан. Олтин рангида бўлганлиги учун тошкентликлар уни жуда қимматбаҳо ашё деб ўйлаганлар. Иккинчиси тиник чакмоқ тош бўлган, учинчиси бинафша рангли эритма ва

октош кукуни бўлиб чиккан. Рус элчилари улар орасида олтин ёки бошка кимматбахо жинслар йўклигини маълум килганлар. Шундан сўнг рус элчилари мазкур жинслар олинган жойларни кўриш лозимлигини айтадилар. 1800 йилнинг сентябрь ойида улар Чирчик атрофидаги тоғларда текшириш ўтказадилар. Аммо бу ерларда факат охак-тошли жинслар бўлиб; ҳеч қандай қон ва кимматбахо нарсалар йўклиги аниқланди. Рус элчилари сўзига қараганда, улар шаҳарга қайтиб келгач, Юнусхўжага ўзлари билан олиб келган баъзи жинсларни кўрсатган, тушунтирган ҳамда казиб чиқаришга арзи-маслигини айтган. Юнусхўжа мазкур рудаларни казиш ваэритиш истагини билдирган. Бунга жавобан рус элчилари тоғ қонларини ишлаш учун махсус асбоб-ускуналар йўкли-гини ва тоғ қонларида иш мутахассислар назоратида олиб борилишини айтишган. Аммо Юнусхўжа тоғ қонларини эътиборсиз қолдирмаслигини ва бунинг учун рус давлатидан ёрдам сўрашини гапирган.

Рус элчилари Тошкентда селитра ишлаб чиқариш билан ҳам қизиққанлар. Уларнинг аниқлашича, селитрани хусусий равишда ишлаб чиқариш ўлим жазоси билан тақиқланган бўлиб, у факат ҳоким саройида, қаттиқ назорат остида тайёрланган. Порох тайёрлаш ҳам шу тартибда олиб борилган. Хуллас, рус тоғ инженерлари Омскка қайтганларидан сўнг ўзларининг ҳукумат вакилларига ёзган ҳисоботларида Тошкентда олтин ва бошка қимматли жинслар йўклигини, факат қисқортирилган ҳамда қон сифатида уни ишга солиш ва ҳам ашёни Тошкентдан Россияга келтириш ҳаракатлари ўзини оқимаслигини кўрсатади.

Бурнашев ва Пospelовнинг ҳисобот ва фикр-мулоҳазалари шахсан императорга маълум қилинади. У бу масалани синчковлик билан кўриб чиқишни Берх-қоллегиа (тоғ қонлари бошқармаси)га топширади. Берх-қоллегиа уни ҳар томонлама ўрганиб, қуйи-даги қарорга қелади: «Пospelов ва Бурнашевнинг ҳисоботида қайд этилган руда намуналарининг баъзилари эритишга арзимайдиган бўлишига қарамай, уларнинг мик-дори маълум эмас, атрофидаги тоғлар қатарли, ёғри етишмайди, қонларни қидириб топиш ниҳоятда қийин, руда эритиш учун зарур қўмирни олиб қелиш қимматга тушади, қеракли темир ва бошка асбоб-ускуналар билан таъминлаш жиҳатидан у ер ниҳоятда узок, йўллар ҳавф-қатарли ва оғирдир. Бундан ташқари рудалар захираси оз. Уларни казиш ва эритишдан мақсад шунга яраша фойда олишдир».

Ҳақиқатан ўша пайтларда Тошкентда қонларни ишга солиш учун асбоб-ускуналаргина эмас, балки мутахассислар топиш ҳам амри маҳол эди. Юқоридаги сабабларга қўра, Берх-қоллегиа тоғ жинсларини четдан, жумладан Тошкентдан эмас, балки Россиянинг ўзида ишлаб чиқариш ҳам арзон, ҳам қулай экани ҳақида қарор қабул қилади.

Шу тариқа Юнусхўжанинг Россия қўмағида тоғ қонларини ишга солиш ҳаракати амалга ошмай қолади.

Хўш, нима учун Юнусхўжа бу масалада Россияга мурожаат қилди? Тоғ қонларини ишга солиш ҳаракати Юнусхўжа бошлиқ муқтазил Тошкент давлатининг Қўқон қонлиги ва Бухоро амирлигининг, яъни икки ўт орасига тушиб қолгани билан изоҳланади. Улар қандай бўлмасин Тошкентни ўзларига бўйсундиришга қаттиқ бел болаган эди. Буни яхши англаган Юнусхўжа ўз қўшинини қурол-яроғ билан таъминлаш ва муқтаҳамлаш-ни биринчи вазифа деб қилади. Бунга эришмак учун, албатта металлга эҳтиёж сезарди. Чет мамлакатлардан олишнинг эса иложи йўқ эди. Шунинг учун у Тошкентнинг ўзида тоғ қонларини ишга солишга қиришди. Уни факат Россия ёрдамида амалга ошириш мумкин эди. Юнусхўжа ўз савдогарлари орқали Сибирь ва Россиянинг бошка жойлари-да тоғ қони анча ривожланганидан ҳабардор бўлган. Бироқ, рус ҳукумати Юнусхўжа

таклифларини амалга оширишда, биринчи навбатда, ўз манфаатларини юкори кўяди. Рус ҳукумати вазиятдан фойдаланиб, ўз элчилари оркали Тошкент ва атроф-жойлар хақида гоятда қимматли маълумотларни қўлга киритади.

Юнусхўжанинг ташки сийосатида Кўкон хонлиги муҳим ўрин эгаллайди. Маълумки, XVIII аср охири XIX аср бошларида бу хонлик анча кучайиб, ўз ерларини кенгайтириб бормокда эди. Унинг ҳукмдори Норбўтабий 1794 йилда Тошкентни босиб олиш учун ҳарбий юриш қилиб, Чирчик дарёси бўйига келади. Бирок, у Юнусхўжа қўшини билан бўлган жангда енгилб, чекинади. Шундан кейин Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги Курама музофоти Тошкент вилоятига қўшиб олинади. Кўкон қўшинлари 1799 йилда Тошкентга яна бостириб кириб, Чирчик дарёсидан ўтади ва Корасув ариғи бўйига жой-лашади, Бу ерда, каттик жангдан сўнг, Юнусхўжа қолиб қелиб, Кўкон лашкарбошиси Хонхўжа, 70 нафар нуфузли ҳарбийлар ва аскарларини асирликка олади.

Юнусхўжанинг Кўкон қўшини устида икки бор устун қилиши уни руҳлантириб юборади. Энди, у Кўконга ҳарбий юриш қилишга аҳд этиб, тайёргарликни кучайтиради. Бу вақтда Кўкон хони Олимхон Ўратепа, Жиззах ва Хўжандни Бухоро хонлигидан тортиб олиб, хонликни анча кенгайтирган эди. Шў боисдан маҳаллий уламолар, нуфузли кишилар Юнусхўжага Кўконга ҳужум қилмаслик хақида қўп маслаҳат қиладилар. Лекин...

Юнусхўжа 1800 йилда 7—8 минглик қўшин билан йўлга чиқиб, Кўкон шаҳри яқинидаги «Пункон» деган жойга келади. Бундан хабар топган Олимхон «ўзидан мартабаси паст киши билан тенг қилиш ва муқобил бўлишни ўзига ор деб билиб», Юнусхўжага қарши («Гурум») «Ҳарамсарой» мавзеининг ҳокими Сўфи Алихўжа Мирасад бошчилигида қўшин жўнатади. Каттик жанглардан кейин кўконликларнинг қўли баланд қелиб, Юнусхўжа аскарлари саросимага тушади. Кўконликлар уларни қўлаб Тошкент давлатининг «Қарувчи» қалъасини эгаллайдилар. Шундан кейин Курама мавзеи Кўкон хонлиги қўли остига олинади.

1801 йили Юнусхўжа қўл касаллигига учраб вафот этади. Бу мураккаб Тошкент давлатининг заифлашишига олиб келди. Юнусхўжа ўзининг 15 йиллик ҳукмронлиги вақтида Тошкентни йирик давлатга айлантириш ва Фарғона водийсини эгаллашга ҳаракат қилди. Бироқ, бунга эриша олмади.

Баъзи бир манбаларда Юнусхўжа «банги» сифатида қораланади: «Юнусхўжа,— дейилади Муҳаммад Солихнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида,— шу даражага етиб борган эдики, нашани узлуксиз чекарди. У кеча-кундузи шу аҳволда бўлиб, маст ҳолда ўзини гоҳ жанг майдонида, гоҳ базмда, дунёда ёлғиз ўзим бор деб ҳис этарди». Бизнинг фикримизча, бу сатрларда муболага мавжуд. Бордию шундай бўлса у вақтда буни юкорида номлари саналган рус элчилари сезишлари турган гап эди. Улар, ақинча, Юнусхўжани «ишбилармон», «жасур ва тараккийпарвар» шахс сифатида таърифлайди-лар. Дарҳақиқат, Юнусхўжа ўз даврининг моҳир ҳукмдори ҳисобланган. Ақс ҳолда мураккаб давлат тузиб, ҳаробага айланаётган Тошкент қаддини кўтаришга бел боғламас эди. У табиий бойликлардан фойдаланиш давлат ва халқ манфаати учун ўта фойдали эканини аниқлаган зукко ҳукмдор эди. Бундай шахслар тарихимизда камдан-кам учрайди.

Шуни диккатга сазоворки, Юнусхўжа Тошкент тарихида биринчи бўлиб, тўпдан фойдаланишни жорий этди. Рус элчиси Безносиковнинг кўрсатишича, Юнусхўжа Тошкентдаги тўрт даҳанинг бири — Шайххонандтоҳур бошлиғи Улуғхўжанинг ўғли бўлган. Улуғхўжа ўзаро қурашлар авжига минган, ҳавф-хатар тугилган бир пайтда

тўртинчи ўгли — Юнусхўжани бир ишончли киши билан Тошкентдан чиқариб юборган. Афтидан, ту козоклар яшайдиган ерда истикомат қилган. Юнусхўжа отасининг ўлиmidан сўнг 40 кишидан иборат тошкентликлар ва козок биродарлари билан биргаликда шаҳарга яширинча қирган. У даставвал отасига тегишли Шайхховандтохурни эгаллашга ва нуфузли кишиларни ўз тарафига тортишга эришган. Шундан кейин Юнусхўжа ўзаро курашлардан толиққан рақибларини, жумладан Туробхўжани енгилшга ва тўрт дахани бирлаштирилшга муваффақ бўлган. Юнусхўжа ўлиmidан сўнг Тошкентга унинг ўгли Муҳаммадхўжа ҳокимлик қилди. Унинг даврида Тошкентда «кахатчилик ва қимматчилик» юзага қелиб, шаҳар аҳоли ниятда ночорлашди. Уч йиллик ҳуқуқронлигидан сўнг у вафот этиб, ўрнига уқаси Султонхўжа ўтирди.

Қўқон хони Тошкентдаги огир вазиятдан фойдаланиб, кетма-кет тўрт марта ҳужум қилди ва 1808 йили қаттиқ жанглардан сўнг босиб олди. Умуман, Тошкент тарихида Юнусхўжанинг тутган ўрни салмоқлидир.

Юқорида билдирган фикр-мулоҳазаларим билан мен Юнусобод номи айнан шу киши номи билан боғлиқ, деган фикрдан йирокман. Бу ном эгаси мактуб ёзган ўртоқ-нинг аждоди бўлиши ҳам, бошқа бўлиши ҳам мумкин. Бу борадаги изланишлар эса давом этади.

Ҳамид ЗИЁЕВ,
тарих фанлари доктори, профессор